

Nationale Bossen Programma's

Wat zijn het en wat "moeten" we er in Nederland mee?

In de internationale dialoog over bossen zijn na de UNCED in Rio 1992 in de diverse internationale fora afspraken gemaakt om de bescherming en het duurzaam gebruik van bossen wereldwijd te bevorderen. Deze acties voor duurzaam bosbeheer moeten vooral in de landen zelf worden uitgevoerd. Hiervoor is het concept van nationale bossen programma's geformuleerd. In dit artikel gaan we in op de (internationale) achtergrond, de inhoud en de betekenis van het concept "nationale bossen programma's (nfp's)" en de mogelijke toepassing in Nederland.

Achtergrond

Het concept van nationale bossen programma's (nfp's) kent een lange ontstaansgeschiedenis. Bosbeleidsplannen worden al sinds jaar en dag in vrijwel alle landen gemaakt. De ervaringen hiermee leren ons hoe je een nationaal bossenbeleidsproces het beste kunt inrichten om het succesvol te maken. Sinds de UNCED in Rio, 1992 krijgt het bosbeleid steeds meer een mondiale dimensie, o.a. door internationale sets van criteria voor duurzaam bosbeheer en door certificering van bosbeheer en houtproducten. Als gevolg daarvan is ook de behoefte ontstaan aan meer standaardisering in de formulering en uitvoering van het bosbeleid van individuele landen. Het Intergovernmental Panel on

Forests (IPF) en later het Intergovernmental Forum on Forests (IFF) speelden een centrale rol bij het ontwikkelen van het nfp-concept. Op dit moment is dit nfp-concept uitgegroeid tot een internationaal geaccepteerd kader voor het behoud en het duurzaam beheer van alle typen bossen in alle landen. Het wordt ook gezien als een belangrijk instrument om de afspraken die in de verschillende internationale fora zijn vastgesteld op nationaal niveau te integreren en uit te voeren, zie Box 1.

Wat is een nationaal bossen programma?

Een nationaal bossen programma is een generiek concept dat

processen van (internationale) beleidsvorming, strategische en operationele planning probeert te koppelen. Dit gebeurt dan bij voorkeur op een participatieve en intersectorale manier. Het is een 'open' concept: er is géén strikte methodologie met daaraan gekoppeld een serie voorschriften. Er is wel een aantal principes geformuleerd, om ervoor te zorgen dat nfp's ook effectief zijn. (zie Box 2).

Alle landen, zowel in de tropische, gematigde en boreale zones (dus óók Nederland!) zijn door het IPF/IFF opgeroepen om nationale bossenprogramma's uit te werken en/of hun huidige beleids- en planprocessen bij te

Box 1: Internationale afspraken over Bossen

De belangrijkste Internationale afspraken zijn:

- Verdrag inzake de Biologische Diversiteit (CBD); de belangrijkste afspraken zijn vastgelegd in het Uitgebreide Werkprogramma voor Bossen
- Raamverdrag inzake Klimaatverandering (FCCC) en daarin het Kyoto Protocol
- Woestijnverdrag (CCD)
- Verdrag inzake de Handel in Wilde Planten en Dieren (CITES)

Uitvoering van de afspraken gebeurt internationaal o.a. door

- Internationale Organisatie voor Tropisch Hout (ITTO)
- Het UN Bossenforum (UNFF) en haar voorlopers Intergouvernementele Bossenpanel (IPF) en Intergouvernementele Bossenforum (IFF). De belangrijkste acties zijn geformuleerd in de zogenaamde IPF/IFF Proposals for Action
- Pan-Europese Ministersconferenties voor de bescherming van de bossen (MCPFE)

Voetnoot: Hoewel niet intergouvernementeel van karakter, kunnen de internationale afspraken over certificering zoals b.v. onder de paraplu van de Forest Stewardship Council (FSC), ook tot het internationale bossenregiem gerekend worden.

Hoe betrekken we relevante partijen bij bosbeheer en -beleid?

stellen aan de hand van het nfp-concept.

Ook in het Verdrag inzake de Biologische Diversiteit (CBD) en in verschillende andere verdragen zijn nfp's aangemerkt als het meest geëigende kader voor de uitvoering van bossenacties op nationaal niveau. Nfp's kunnen daarom ook een bruikbaar kader zijn voor donorcoördinatie en samenwerking met ontwikkelingslanden en landen in transitie.

Wat is de meerwaarde van het nfp-concept?

Op dit moment bestaat er brede internationale overeenstemming over het nfp-concept, en daarmee ook een grote mate van wederkerigheid, gelijkwaardigheid en "accountability" tussen landen onderling en tussen de ontwikkelingslanden en de rijke lan-

den in het bijzonder. Dat is een belangrijk pluspunt.

Een andere meerwaarde is dat bossen en bosbouw meer dan voorheen in het bredere kader van milieu, armoedebestrijding en duurzame ontwikkeling zijn geplaatst en dat daarvoor een aantal principes is vastgesteld.

Bossenprogramma's zijn niet meer uitsluitend "van en voor de bosbouwsector"; het zijn breed maatschappelijk gedragen processen, waarin de onderliggende oorzaken van ontbossing, bosdegradatie en illegale kap worden aangepakt en waarin intersectorale verbanden om tot goed bosbeheer te komen worden gestimuleerd.

Box 2: Wat is een nfp (zoals aangenomen in het IPF/IFF)

Een nfp is een cyclisch en doorlopend proces van planning, uitvoering, periodieke monitoring en evaluatie, waarbij voortdurend ingespeeld wordt op de veranderende omstandigheden en nieuw verkregen kennis en ervaringen. Het is een lange termijn proces dat gebaseerd is op participatie van alle relevante partijen.

Een nfp dient idealiter te zijn gebaseerd op de volgende principes:

- Nationale soevereiniteit en "country leadership"
- Consistentie met nationaal beleid en wetgeving en internationale afspraken
- Integratie in de duurzame ontwikkelingsstrategieën van het land
- Mechanismen voor partnerschap en participatie van alle relevante partijen
- Intersectorale benadering van bosbeleid en -uitvoering
- Decentralisatie, daar waar het relevant is
- Versterking van regionale en lokale (overheids)structuren
- Erkenning van en respect voor de gewoonte- en traditionele rechten van inheemse volkeren, inheemse gemeenschappen, bosbewoners en boseigenaren
- Het zekerstellen van landeigendomsrechten, en
- Het instellen van effectieve mechanismen voor coördinatie en conflicthantering

Het nfp-concept benadrukt ook dat het niet alleen om de inhoud van het beleid gaat, maar dat het proces van planning en uitvoering minstens zo belangrijk is. Centrale issues zijn: participatie, coördinatie, partnerships, transparantie, communicatie, capaciteitsopbouw en conflictenbeheer. Centraal in het nfp-concept staat ook de noodzaak om de rollen van de overheid en andere belanghebbende partijen opnieuw te definiëren. Dit vanuit het toenemende besef dat de bestaande organisaties in de publieke sector alléén niet in staat zijn om effectief te anticiperen op de toenemende claims op het bos en daarvoor ook niet alleen verantwoordelijk zijn.

Het is nog onduidelijk hoe de afzonderlijke landen de internatio-

Duurzaam bosbeheer heeft de laatste jaren een bredere invulling gekregen

nale afspraken in hun nationale bossenbeleid en planningsprocessen zullen opnemen. In de praktijk is nog maar een beperkt aantal landen daadwerkelijk aan de slag gegaan. Ook de invulling verschilt van land tot land sterk, qua inhoud, proces, institutionele ophanging en politiek draagvlak. Het is de taak van het *UN Forum on Forests* (voorheen IPF/IFF) om verdere voorstellen uit te werken voor de praktische vormgeving van het nfp-concept en om landen te stimuleren en te ondersteunen bij het opstellen van hun eigen bossenprogramma en bij het versterken van hun bossensector.

Nationale bossenprogramma's in Europese context

In de Pan Europese Ministers Conferentie voor de Bescherming van Bossen (MCPFE) is vastgesteld dat nfp's ook op Europees niveau een belangrijk instrument zijn om duurzaam bosbeheer te bevorderen en bij

te dragen aan duurzame ontwikkeling. De uitwerking van een nationaal bossenprogramma is echter nadrukkelijk een zaak van nationale soevereiniteit.

Ook de nfp-principes (zie Box 2) zijn in Pan-Europees verband onderschreven, waarbij de volgende 4 thema's het meest relevant geacht worden:

- participatie
- intersectorale benadering
- iteratief proces met lange termijn commitment
- capaciteitsopbouw

De meeste Europese landen onderkennen het belang van een nationaal bossenprogramma bij de uitwerking van belangrijke internationale afspraken (zie Box 1). Ze verwachten dat het nfp-proces voordelen oplevert bij het doorvertalen van de internationale afspraken naar nationaal niveau en bij de rapportages daarover, met name door de uitwisseling tussen landen van kennis van en ervaring met het ontwikkelen van een samenhangend beleid. Nationale bossenprogramma's kunnen

daarnaast een goede basis vormen voor het bossenhoofdstuk van het "Rural Development Plan" dat door de pre-accessielanden moet worden opgesteld. Ook voor bossenactiviteiten in het kader van de Verordening Plattelandsontwikkeling ligt een koppeling met een nationaal bossenprogramma voor de hand.

Bij de discussies op PAN-Europees niveau zijn een aantal belangrijke instrumenten van nationale bossenprogramma's naar voren gekomen:

- een duidelijke bevestiging van de betrokkenheid bij duurzaam bosbeheer en de verplichtingen op internationaal niveau;
- een overzicht van de rol van de bossen en de bosbouwsector en de relatie met andere sectoren;
- een beleidsmatig, wettelijk en institutioneel kader voor duurzaam bosbeheer, gebaseerd op een overzicht van de sector en duidelijkheid over de rol en het mandaat van alle bij de discussie betrokken partijen.

- ontwikkeling van strategieën om behoud en duurzaam beheer van bossen te bevorderen, inclusief financiële strategieën voor de rol van de publieke en private sector;
- een actieplan voor een planingscyclus van circa 5 jaar;
- programma's voor investeringen en voor capaciteitsopbouw;
- een monitoring- en evaluatiesysteem.

In de vierde Pan-Europese Ministers Conferentie voor de Bescherming van de Bossen in 2003 zullen verdere afspraken worden gemaakt over de invulling van de rol van nationale bossenprogramma's in Europa. Ondertussen zijn enkele landen daadwerkelijk begonnen met het inrichten van een proces op basis van het "nieuwe" nfp-concept. Zwitserland en Duitsland bijvoorbeeld verkennen op dit moment de vorm en de invulling van hun nationale bossenprogramma's. Finland heeft gekozen voor een meer directe invulling: de belangrijkste principes van een nationaal bossenprogramma zijn expliciet opgenomen in hun nieuwe bosbeleid. Engeland en Frankrijk zijn tamelijk terughoudend als het gaat om het uitwerken van hun nationaal bossenprogramma. Voor veel Europese landen zijn er ook nog veel vragen rond de operationalisering van het concept van nfp's. De COST actie E 19, een door de EU gefinancierd wetenschappelijk

onderzoeksprogramma naar de rol van nfp's in Europa, zal hoopelijk op dit punt meer duidelijkheid gaan verschaffen.

Nfp's en het Nederlandse bosbeleid

In Nederland verscheen in 2000 de Nota *Natuur voor Mensen, Mensen voor Natuur*. De nota schetst de strategische aanpak van het natuurbeleid (waaronder bossen impliciet vallen) en geeft daarvoor doelen, prioriteiten en beoogde maatregelen in globale lijnen weer. Hij vervangt alle eerdere Rijksnota's op het gebied van bos en natuur, zoals het Bosbeleidsplan uit 1994. Vier ministeries ondertekenden de nota, wat duidt op een breed politiek draagvlak voor de in de nota geschetste benadering van "de natuur" en "het platteland" in een sterk verstedelijkte samenleving. Behalve in de Nota NvM wordt ook in het Structuurschema Groene Ruimte aandacht besteed aan bossen, maar het hier verwoorde beleid is gebaseerd op de Nota NvM.

Als we de inhoud van de Nota 'Natuur voor Mensen' vergelijken met de belangrijkste principes van een nationaal bossenprogramma dan vallen enkele sterke en enkele onderbelichte punten op.

Sterke punten

De nota bevestigt de Nederlandse betrokkenheid en verantwoordelijkheid voor de bescherming en het duurzaam gebruik van bossen en de verplichtingen die op internationaal niveau zijn afgesproken (Forest Principles bij de UNCED in Rio, Biodiversiteitsverdrag en de Europese Biodiversiteit Strategie). De nota

"Nationales Waldprogramm . . . Duitsland en Finland zijn er al mee bezig"

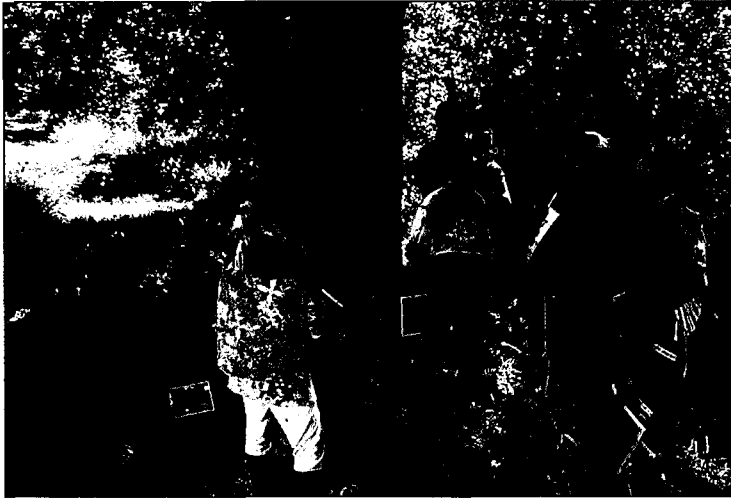
schetst bovendien helder de maatschappelijke context en het belang van natuur en bos. Duurzaam beheer van bossen dient een breed gedragen verantwoordelijkheid te zijn, niet alleen van de Rijksoverheid, maar ook van lagere overheden, eigenaren en andere belanghebbenden. Natuur (en bossen) vervullen in een sterk verstedelijkte samenleving belangrijke maatschappelijke functies. De nota stelt dan ook terecht dat de invloed van de stedelijke bevolking op het platteland (en dus ook op het bos en het bosbeheer) zal toenemen. Productie wordt niet meer als de primaire, maar nog steeds wel als een relevante functie beschouwd, zeker gezien haar belang als bron van duurzame en vernieuwbare grondstoffen. Een ander sterk punt van de Nota, dat nauw samenhangt met het voorgaande, zijn de duidelijke aanzetten voor een bredere financiering van natuur en bos. Naast de overheidsbijdrage, die gebaseerd is op het belonen van geleverde functies en diensten, wordt er ook nadrukkelijk gekeken naar bijdragen vanuit b.v. de stadsuitbreiding en de recreatiesector. Prioriteit ligt bij het uitbreiden van de fiscale mogelijkheden om de levering van "groene diensten" te stimuleren en te belonen.

Onderbelichte onderwerpen

Ondanks deze pluspunten blijft door het globale karakter van de nota een groot aantal specifieke aspecten die van belang zijn voor de ontwikkeling van de bossector onderbelicht en onuitgewerkt.

Een aantal voorbeelden:

- Er is weinig aandacht voor de invulling van het beleidsmatige en institutionele kader voor duurzaam bosbeheer, en evenmin voor een effectieve uitvoering en voor de monitoring en evaluatie van de voortgang

De toekomst van het Nederlandse bos is iets wat verschillende stakeholders en belangengroepen aangaat

breder financiering vanuit de samenleving. Daar ligt dus een grote kans en uitdaging voor de sector. Het nfp-proces kan hierbij een geschikt instrument zijn.

Andere initiatieven en actoren

Niet alleen de Rijksoverheid houdt zich bezig met bosbeleid; ook de lagere overheden (provincies, gemeenten) spelen een rol bij de ontwikkeling en de uitvoering van het bosbeleid. Daarnaast zijn er ook binnen de bossector diverse acties en activiteiten. Voorbeelden daarvan zijn:

- De nota geeft aan dat voor een belangrijk deel van het bosareaal sprake is van meervoudige functievervulling, maar aan de invulling daarvan wordt weinig aandacht besteed. Vooral waar sprake is van mogelijk tegengestelde belangen (zoals bijvoorbeeld in het bosareaal binnen de ecologische hoofdstructuur, waar de natuurfunctie vaak bewust of onbewust wordt gekoppeld aan het niet-oogsten van hout) is een nadere uitwerking van belang.
 - Hoewel in de nota wordt geconstateerd dat de oorspronkelijke plannen voor de uitbreiding van het bosareaal (bij lange na) niet zijn gehaald, zijn ze toch als zodanig gehandhaafd. Er is echter geen heldere analyse van de oorzaken en er is niet aangegeven welke inzet men in de toekomst wil plegen om de doelen alsnog te halen.
 - Bij de financiering van "groene diensten" (de maatschappelijke functies van bossen) is het instrumentarium sterk gericht op nieuwe aanleg; voor de kosten van het beheer (zowel van reeds lang bestaande gebieden als van nieuw aangelegde gebieden) zijn de instrumenten minder geëigend.
 - Ondanks de referentie naar een aantal internationale verdragen, legt de nota geen relatie met de Pan-Europese afspraken die in Helsinki (1993) en Lissabon (1998) zijn gemaakt over duurzaam bosbeheer. Ook de relatie met en mogelijke verplichtingen voortkomend uit de IPF/IFF Proposals for Action zijn niet uitgewerkt.
 - Tenslotte: hoewel concrete actieplannen in principe buiten het kader van de nota NvM vallen, moeten ze nog wel worden uitgewerkt. In het Bosbeleidsplan uit 1994, dat in principe is opgesteld voor de periode 1994–2020, zijn een groot aantal specifieke bosaspecten weliswaar helder uitgewerkt, maar formeel heeft dit plan geen beleidsmatige status meer.
- Kortom de Nota NvM geeft wel de grote lijnen en de prioriteiten van het bosbeleid aan, maar geeft weinig concrete richting voor de uitvoering. De noodzakelijke concretiseringslag zou moeten worden gemaakt door, en samen met de relevante maatschappelijke actoren en met een
- Het Nederlands bosakkoord, een intentieverklaring van 16 organisaties en 4 provincies die duurzaam bosbeheer zien als een gezamenlijke verantwoordelijkheid;
 - Het Actieprogramma Hout van de Commissie Luteijn, dat suggesties aandraagt voor het oplossen van knelpunten in de keten van bos via hout tot eindproduct en waarnaar ook verwezen wordt in de nota NvM;
 - De Nationale FSC standaard voor duurzaam bosbeheer (concept), waar alle belanghebbende partijen gezamenlijk een concrete invulling hebben gegeven aan "duurzaam bosbeheer" in de Nederlandse situatie;
 - Staatsbosbeheer, dat als zelfstandige organisatie een goed doordacht plannings- en monitoringssysteem heeft ontwikkeld voor de (multifunctionele) bedrijfsvoering.
- Dit soort activiteiten vormen belangrijke bouwstenen voor het ontwikkelen van een Nederlands bossenprogramma.

"Wat in Nederland gebeurt heeft soms ook impact elders" (foto: Juan Carlos Romeo)

Wat moet en wat kan Nederland met een nationaal bossenprogramma?

Er zijn verschillende redenen om ook in Nederland na te denken over nut en noodzaak van een Nationaal bossenprogramma.

Ten eerste is, zoals reeds bij de Europese context werd aangegeven, een nfp een nuttig instrument bij het nakomen van internationale verplichtingen en bij het evalueren van en rapporteren over de voortgang daarvan. Dat betreft:

- het Biodiversiteitsverdrag, met als belangrijke elementen de ecosysteembenadering en het werkplan voor het behoud en het bevorderen van biodiversiteit in bossen,
- de UNFCCC klimaatconferentie en het Kyoto Protocol, met o.a. verplichte periodieke opname van uitstoot en vastlegging van CO₂ door bossen
- de Pan Europese Ministers Conferenties voor de Bescherming van de Bossen (MCPFE),

met o.a. duurzaam bosbeheer, beschermde bosgebieden etc. Nu werkt men de verschillende verplichtingen afzonderlijk uit. Met als gevolg dat er maar in beperkte mate sprake is van uitwisseling tussen de implementatie van het biodiversiteitsverdrag, de bevordering van duurzaam bosbeheer en de certificering van bossen. Wat betekent bijvoorbeeld de ecosysteembenadering uit het CBD-werkplan concreet voor het bosbeheer in Nederland? En hoe verhoudt die ecosysteembena-

dering zich tot de criteria en indicatoren voor duurzaam bosbeheer? Bij een meer geïntegreerde aanpak kunnen de verschillende afspraken elkaar versterken en kan de inzet (participatie) van verschillende partijen en belangengroepen efficiënter worden georganiseerd.

Ten tweede is Nederland, als medeondertekenaar van de IPF Proposals for Action, de verplichting aangegaan om te bekijken:

- hoe het huidige nationale beleids- en uitvoeringskader ten aanzien van de bossensector zich verhoudt tot geformuleerde nfp-principes;
- hoe aan de in het IPF en andere internationale kaders geformuleerde actievoorstellen vorm wordt gegeven,
- zonodig het nationale beleid bij te stellen.

Hieraan is tot nu toe in Nederland nog geen invulling gegeven.

Ten derde zijn er ook diverse onderwerpen op nationaal niveau die baat kunnen hebben bij een goed uitgewerkt kader en een samenhangende aanpak, zoals:

- het scala aan nationale en in-

Relevante internetsites

NFP Facility: <http://www.fao.org/forestry/foris/webview/forestry2>
PROFOR: www.profor.info/pages/lessons/nationalforest.html
The Collaborative Partnership on Forests:
www.un.org/esa/sustdev/unffnetwork.htm
UNFF: www.un.org/esa/sustdev/forests.htm
Convention on Biological Diversity: www.biodiv.org
International Institute for Environment and Development:
www.iied.org/forestry
COST E 19 Research Programme on Nfps in Europe:
www.metla.fi/eu/cost/e19/
National Forest Programme Germany www.verbraucherministerium.de
(onder Forst und Jagd)
GTZ Project on International Forest-related Processes: www.gtz.de/forest-policy/english/NFP/nfp.html
Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe (MCPFE):
www.mcpfe.org/index.html

ternationale beschermingsregimes (Nationaal Park, bosreservaat, A-lokatie, Habitat- en Vogelrichtlijnrichtlijn gebied etc.);

- de spanning tussen ecologische kwaliteit en meervoudig gebruik;
- de verdeling van verantwoordelijkheden en lasten tussen Rijks- en regionale overheden, eigenaren en belangengroeperingen en
- het in stand houden van een adequaat institutioneel kader voor alle sterk gedecentraliseerde activiteiten rond bosbescherming en bosbeheer.

Bij het uitwerken van dit soort nationale onderwerpen kan het nfp-proces een duidelijke meerwaarde hebben; een nfp kan bijdragen aan het stroomlijnen van het beleid en het vereenvoudigen van de uitvoering, mede door de nauwe betrokkenheid van de sector en belanghebbenden.

Het voorgaande "bosbeleid in vogelvlucht" maakt duidelijk dat veel ingrediënten voor een nationaal bossenprogramma reeds uitgebreid aanwezig zijn. Daarnaast lijken er echter ook een aantal belangrijke hiaten te zijn: Op het gebied van het institutioneel kader en de verdeling van verantwoordelijkheden, bij het proces van samenhangende en transparante besluitvorming met betrokkenheid van overheid, sector en belanghebbenden en op diverse operationele aspecten rond bosbescherming en bosge-

bruik. Wij zijn dan ook van mening dat nfp's óók in Nederland een belangrijk instrument zijn voor het ontwikkelen van een samenhangend beleid ten aanzien van bossen en bosbeheer, als onderdeel van het beleid voor het landelijk gebied. Voor een verdere gedachtenvorming over en verdere invulling van nfp's stellen we de volgende stappen voor.

1. Een nadere analyse van de sterke en zwakke punten uit de nota NvM, het SGR en de andere basisinformatie en een vergelijking daarvan met de kernpunten van nationale bossenprogramma's. Dat zou een goede aanzet kunnen vormen voor een discussie over het nut en de noodzaak van een Nederlands bossenprogramma.
2. Een uitwisseling van gedachten tussen rijksoverheid, provincies, de sector en belanghebbenden over het huidige bosbeleid en de mogelijke rol van een nationaal bossenprogramma ("nationaal bossendebat"?)
3. Gedachtenvorming over de opzet van een nfp-proces en de deelnemers daarin.

Daarmee wordt naar onze mening optimaal gebruik gemaakt van hetgeen al aan beleid en uitvoeringsinstrumenten aanwezig is en kunnen de hiaten zo efficiënt mogelijk worden ingevuld.

We zijn benieuwd naar uw visie op het nut van nationale bossen-

programma's. We horen graag uw suggesties voor de aanpak van het proces en de eventuele invulling van een Nederlands bossenprogramma. We nodigen u daarom graag uit om te reageren, hetzij in de vorm van een artikel in het Bosbouw tijdschrift, hetzij direct naar de auteurs.
h.j.f.savenije@eclnv.agro.nl;
g.van.tol@eclnv.agro.nl
ECLNV Postbus 30
6700 AA Wageningen

Literatuur:

- Anonymus (2002). The Message of Puenbo. Implementing international forest-related agreements and national forest programmes. Three-Country Initiative Ecuador – Germany – The Netherlands.
- MCPFE (2001). Minutes of the Second MCPFE Workshop on National Forest Programmes. 2 - 3 July 2001, Lillehammer/Norway. (zie website mcpfe)
- MCPFE (2001). The MCPFE and the IPF/IFF Proposals for Action. MCPFE Paper 1, May 2001.
- MCPFE (2002). Minutes of the MCPFE Preparatory Group on National Forest Programmes. 24 - 26 April 2002, Riga, Latvia. (zie website mcpfe)
- Savenije, H. (2000). National forest programmes. From political concept to practical instrument in developing countries. Theme Studies Series 3. Forests, Forestry and Biological Diversity Support Group. National Reference Centre for Nature Management (EC LNV). Wageningen, the Netherlands. <http://www.minlnv.nl/inm/>
- Six-Country Initiative (1999). Practitioner's Guide to the Implementation of the IPF Proposals for Action. Second revised edition, May 1999. GTZ/TWRP, Eschborn, Germany